

भारतीय ग्रामीण समाज जीवन आणि म. गांधीजींचा आदर्शवाद

प्रा. डॉ. सुषमा देशपांडे

इतिहास विभागप्रमुख,

डॉ. सौ. इ.भा.पा. महिला महाविद्यालय, औरंगाबाद.

म. गांधी, विनोबा भावे, जयप्रकाश नारायण असे जागतिक पातळीचे नेतृत्व लाभलेला भारत हा एक भाग्यवान देश. म. गांधीजींनी भारतीय ग्रामीण समाज जीवनात जो आदर्शवाद सांगितला होता तो आजही तेवढ्याच तीव्रतेने ग्रामीण समाजाला आवश्यक आहे. भारत हा खेड्यांचा देश आहे. म्हणून खेड्यांचा विकास होणे गरजेचे आहे. खेड्यात शिक्षणाचा अभाव, जीवनावश्यक गोष्टींची चणचण यामुळे खेड्याकडे चला असा महत्त्वपूर्ण संदेश गांधीजींनी दिला. गांधीजींच्या मते "स्वराज्यात प्रत्येक खेडे एक स्वायत्त लोकराज्य असेल. जीवनावश्यक वस्तूंच्या बाबतीत खेड्यातील लोक स्वावलंबी असतील, पिण्यासाठी खेड्यात स्वच्छ पाणी असेल व खेड्यात शाळा असेल." अशा प्रकारे खेड्यातील सुबत्तेची कल्पना गांधीजींची होती. प्रत्येकाला पुरेसे कपडे, समतोल आहार, घर, वैद्यकीय मदत मिळायलाच हवी, असे ते म्हणत.

खेडे समृद्धी झाल्यास देश समृद्धी होईल, देशात सुख, शांती नांदेल म्हणून भारतीय खेड्यांचा विकास व्हावा हा विकास दळण वळण, वीज, शाळा, दवाखाने, कृषी तंत्रज्ञान, आधुनिक बी-बियाणे, खते, कीटकनाशके या माध्यमातून व्हावा. म. गांधीजींनी हा जो ग्रामविकासाचा विचार मांडला त्यालाच त्यांचा ग्रामस्वराज्याचा विचार म्हणून ओळखले जाते. खेडेगावाची रोजगार मिळेल तर सेंट्रीय शेतीद्वारे जमिनीचा कस वाढेल, पिकांची गुणवत्ता वाढेल. मात्र ग्रामविकासात यंत्राचा अनावश्यक वापर टाळावा हे त्यांनी सांगितले होते. ग्रामस्वराज्याद्वारे गावातील पैसा गावातच राहून अहंकार, न्यूनगंड, जातीभेद कमी होतील तसेच श्रमाला प्रतिष्ठा मिळेल असे त्यांना वाटत होते. गांधीजींना याद्वारे प्राचीन भारतातील बारा बलुतेदार पद्धतीचा स्वयंपूर्ण गाव अपेक्षित होता.

सर्वोदय संकल्पना :

ग्रामीण विकासासाठी गांधीजींनी सर्वोदयाची कल्पना मांडली. सर्वोदयाद्वारे आर्थिक व सामाजिक विमता कमी करणे त्यांना अपेक्षित होते. समाजातील प्रत्येकाला श्रमप्रतिष्ठा व स्वतःच्या उपजिविकेचे साधन प्राप्त करण्याचा अधिकार असेल. समाजातील प्रत्येकाचा विकास होईल, प्रत्येकाचे कल्याण

होईल, हेच त्यांच्या सर्वोदय संकल्पनेचे महत्त्वाचे सूत्र होते. राष्ट्राच्या व गावाच्या विकासासाठी प्रेम, आदर, सामंजस्य, सहकार्य व अहिंसा या बाबी त्यांनी नेहमीच महत्त्वाच्या मानल्या.

गांधीजींनी ग्राम राज्याच्या संकल्पनेत खालील बाबी महत्त्वाच्या मानल्या. 1) शारीरिक श्रम 2) स्वदेशी 3) सहयोग 4) सत्याग्रह 5) स्वावलंबन 6) विकेंद्रीकरण 7) समानता 8) संरक्षण 9) मानवाचे कल्याण 10) धार्मिक समानता 11) पंचायत राज. प्रत्येक खेड्यांची काळजी तेथील गावकऱ्यांनी घ्यावी व ग्राम सुधारणा करून आदर्श समाजाची निर्मिती करावी हे गांधीजींना अपेक्षित होते.

गांधीजींची रामराज्याची कल्पना :

म. गांधीजींच्या रामराज्याच्या संकल्पनेत सहकारी तत्त्वावर आधारित प्रत्येक गाव हे स्वावलंबी असेल व तेथे सत्ता व शक्तीचे विकेंद्रीकरण झालेले असेल व सर्व समाजाने अहिंसेचे तत्त्व स्विकारल्यास कुणालाच व कोठेही दंड शक्तीची गरज पडणार नाही. कोणत्याही देशाला केवळ स्वातंत्र्य मिळून भागणार नाही, तर ते स्वातंत्र्य टिकवून ठेवण्यासाठी आर्थिक स्वातंत्र्यही तेवढेच गरजेचे आहे. व ते आर्थिक स्वातंत्र्य ग्राम स्वराज्यामार्फत प्राप्त करणे गरजेचे आहे. खेड्यातील गरीबी, बेकारी, शोषण दूर करण्यासाठी गावात कृषी उद्योग व लघु उद्योगांचे अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. 1938 साली कॉंग्रेसच्या अधिवेशनात ग्रामोद्योगाच्या एका प्रदर्शनाच्या उद्घाटन प्रसंगी म.गांधीजींनी सांगितले की भारतातील 7 लाख खेडी जिवंत ठेवायची असतील तर सर्व हस्त व्यवसायांच्या केंद्रस्थानी चरखा असावा.

गांधीजींच्या मते – खेड्यांना स्वयंपूर्ण करण्यासाठी दळणे, कांडणे, साबण, कागद, आगपेट्या तयार करणे, तेल काढणे या सर्व ग्राम उद्योगांशिवाय खेड्यांचे अर्थकारण पूर्ण होणारच नाही व या सर्व उद्योगांमार्फत आपोआपच खेडी स्वयंपूर्ण बनतील.

खेड्यांच्या विकासाबरोबरच गांधीजींना खेड्यातील व्यक्तींचाही विकास अपेक्षित होता. हा विकासशाारीरिक बल व बौद्धिक व

अध्यात्मिक विकास होणे त्यांना अपेक्षित होते. म्हणून त्यांनी खेड्यात नैतिक व अध्यात्मिक शिक्षणाची गरज अधारेखित केली होती. त्यासाठी प्रथम विद्यार्थ्यांमध्ये सौहार्द, प्रेम, दया, परोपकार हे गुण विकसित व्हावे यासाठी बौद्धिक विकासाबरोबर या गुणांची जोपासना व्हावी यासाठी प्रयत्न होणे गरजेचे आहे, असे ते म्हणत. परंतु गांधीजींच्या मते प्रत्येक व्यक्तीने कोणतेही कार्य आपले कर्तव्य समजून त्या प्रती सतर्क राहून कार्य करणे यालाच नैतिकता म्हणतात.

आज खेड्यांची अवस्था फारच भीषण आहे. अज्ञान, अंधश्रद्धा, बेकारी, व्यसनाधिनता, कर्जबाजारी शेतकरी अशा अनेक समस्या खेड्यांमध्ये आहेत. रोजगाराच्या शोधात खेड्यातील लोक शहरात येतात त्यामुळे खेडी ओस पडत आहेत. आज शहरात रोजगाराच्या सोयी आहेत व इतरही सर्वच सोयी आहेत. पण 7-8 लाख खेड्यांना शहरात स्थलांतरीत होणे अवघडच आहे. म्हणून त्यांनी खेड्यांच्या पुनर्रचनेवर भर दिला. म्हणूनच गांधीजींनी ग्रामस्वराज्य, सर्वोदय हे विचार मांडले. खेडेगावाला सर्व समस्यातून मुक्तता करणे व ग्राम समाजात चैतन्य निर्माण करणे त्यांना ग्रामस्वराज्यात अपेक्षित होते. ग्राम स्वराज्यात सर्वसामान्य माणसाच्या हिताचा विचार व्हावा. जीवनावश्यक वस्तूचे उत्पादन खेड्यातच व्हावे व प्राथमिक गरजांची उत्पादन साधने ग्रामीण जनतेच्या हाती असावीत. उत्पादन वाढ व उत्पादनाचे योग्य वितरण होणे गरजेचे आहे, असे त्यांना वाटत असे. एकूणच स्थानिक संसाधनाचा उपयोग करून खेडेगावाचा विकास करण्यात यावा, असे त्यांना वाटत असे. खेड्यात प्रत्येकच घरात एकतरी कुटी रोद्योग असावा. शेतीला कुटिरोद्योगाची जोड देवून ग्राम विकासाला चालना देता येईल, असे त्यांना वाटत असे. कारण सर्वांना स्वावलंबी जीवन जगायचे असेल तर सर्वांनीच काम करावे, सर्वांनी आपल्या गरजा कमीत कमी ठेवाव्यात, त्यामुळे समाजातील संघर्ष आपोआपच कमी होईल. म. गांधीजींची

आदर्श ग्रामाची संकल्पना वास्तवात आणल्यास गांधी विचारांना अंगिकृत करून ग्रामविकासाच्या योजना आखल्यास एक आदर्श ग्रामीण संघटन निर्माण होवून स्वयंपूर्ण ग्राम निर्माण होईल. अशा प्रकारे सहकार्यातून आत्मियता, सहिष्णूता, मानवतावाद निर्माण करून समस्याहीन समाज रचना साकार केल्या जावू शकते.

अशा प्रकारे ग्रामीण समाज जीवनाविषयी म. गांधीजींचा आदर्शवाद होता. आज अनेक वर्षांनंतरही सर्वच पातळीवर, सर्वच स्तरावर त्यांच्या विचारांची गरज संपूर्ण भारतात आहे. त्यांचे हे विचार आजही आपल्याला एखाद्या दीप स्तंभासारखे मार्गदर्शक आहेत.

संदर्भ सूची :

1. महात्मा गांधी विचारधारा, अजमेस सुर्यकांता व पोतदार, अनुराधा
2. गांधीजी आणि सामाजिक समता, संपा. जाधव श्रीराम 2009 प्रकाशन म. गांधी अध्ययन केंद्र, देवगिरी महाविद्यालय, औरंगाबाद,
3. गांधीजींच्या जीवनाचे अखेरचे पर्व, अनु. पत्की, सरिता 1974 महाराष्ट्र राज्य साहित्य, संस्कृती मंडळ, मुंबई,
4. गांधी कार्य व विचारप्रणाली, अनु. बापट भा. रा. 1973 महाराष्ट्र राज्य साहित्य, संस्कृती मंडळ, मुंबई,
5. म. गांधी, मेरे सपनों का भारत, राजपाल अॅण्ड सन्स, दिल्ली, 2014
6. Gandhi - A Life Pub- National book Kriplani, Krishnaa 1968 trust India,
7. पार्टील डी. आर. 2014 म. गांधी विचार व समकालीन समाज, अथर्व पब्लिकेशन, धुळे.